

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

В.О.Горбик (Київ), Г.Г.Денисенко (Київ)

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ І ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ*

Під час окупації Україна зазнала значних втрат культурних цінностей. Було зруйновано й пошкоджено близько 2 тис. пам'яток архітектури, з яких 347 були втрачені повністю, пограбовано 151 музей, знищено 18 млн. архівних справ, 51 млн. книг⁴¹. Величезною втратою воєнних років стало руйнування Успенського собору Києво-Печерської лаври - пам'ятки XI ст., П'ятиницької церкви в Чернігові, збудованої в XII ст., пам'ятника Т.Г.Шевченку на могилі поета в Каневі та сотень інших пам'яток. У ході війни на звільнених від окупантів територіях відбудовувались як народногосподарські, так і історико-культурні об'єкти. Особлива увага зосереджувалась на обліку, обстеженні, складанні ґрунтовних актів і опрацюванні проектів реставрації, консервації від подальшого руйнування пам'яток. Протягом 1944-1945 рр. було прийнято низку правових актів по виявленню, науковому опису й постановці пам'яток на державний облік. За цей час було обстежено й поставлено на облік понад 2 тис. пам'яток архітектури, на 310 - були складені акти та кошториси для проведення ремонтно-відновлювальних робіт, розроблені проекти відбудови та реставрації 93 пам'яток⁴⁵.

На початку 50-х рр. до державних реєстрів було внесено 47 тис. пам'яток історії, археології, мистецтва. 90% усіх пам'яток були пов'язані з воєнними подіями Другої світової війни. В ході обстеження Запорізької області, за даними на 1946 р., було зареєстровано 5534 пам'ятки, в тому числі 5318 військових поховань. На кінець 1947 - початок 1948 рр. із 3445 пам'яток, взятих на облік державними органами на Вінниччині, 3415 були братськими та одиничними могилами радянських воїнів⁴⁶. Таке становище спостерігалось і в інших регіонах України, що було пов'язане передусім з прийняттям урядових постанов від 1 квітня 1944 р. і 18 лютого 1946 р. про облік поховань радянських воїнів і партизанів, які загинули в роки війни.

При збільшенні питомої ваги пам'яток воєнної історії періоду Другої світової війни та історико-революційних помітним було значне скорочення пам'яток дорадянської історії України. Поряд з їх виявленням, обліком, відбудовою і реставрацією, проведенням заходів по їх охороні в перші повоєнні роки система охорони пам'яток історії та культури зазнає ідеологічного тиску з боку офіційної влади, що не могло не позначитися на концептуальних підходах до визначення критеріїв їх поцінування, виявлення й обліку. Чергова антирелігійна кампанія, масові репресії проти митців, архітекторів, вчених, які стали жертвами звинувачень в "українському буржуазному націоналізмі", завдали непоправної шкоди історико-культурній спадщині. У 1961 - 1963 рр. було знято з державного обліку понад 749 витворів старовинного мистецтва, переважно культових споруд. Невирішення питань стосовно відомчої підпорядкованості пам'яток, ліквідація в 1954-1957 рр. інспекцій з охорони пам'яток, що діяли при Міністерстві культури та Держбуді УРСР, залишковий принцип фінансування культурної сфери позначилися на загальному стані історико-культурної спадщини, кількості пам'яток, що знаходилися на державному обліку. Під охороною держави вдвічі була зменшена кількість пам'яток республіканського значення. Але розпочата в 1963 р. - першій половині 1964 р. нова паспортизація пам'яток дала можливість зафіксувати і взяти на державний облік 22359 об'єктів⁴⁷.

Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. - 2003. - № 3.

Значні зміни в пам'яткоохоронній сфері відбулися в 60-ті рр. ХХ ст. Вони були пов'язані зі створенням у 1966 р. Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (УТОПШ) на чолі з академіком П.Т.Троньком. УТОПШ згуртувало у своїх рядах мільйони однодумців. Воно приділяло багато уваги розробці теоретичних питань у пам'яткознавстві, концептуальних засад у пам'яткоохоронній сфері. У Статуті УТОПШ був зафіксований поділ пам'яток на історичні, археологічні, пам'ятки архітектури, історії техніки і військової справи, мистецтва, етнографічні, письменства⁴⁸. У Законі Української РСР "Про охорону і використання пам'яток історії та культури", прийнятому в 1978 р., пам'ятки історії та культури поділялися на п'ять видів - історії, археології, архітектури та містобудування, монументального мистецтва і документальні.

В активі Товариства чимало здобутків на культурній ниві. Важливим напрямом його діяльності було будівництво Музею народної архітектури та побуту України. Впродовж 70 - 80-х років в Україні були створені величезні меморіальні ансамблі на честь подвигу радянських воїнів у роки Другої світової війни, встановлено понад 8 тис. пам'ятних знаків на честь воїнів-земляків. 9 травня 1981 р. у Києві було відкрито меморіальний комплекс "Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.". Близько 6 млн. грн. виділено Товариством на реставрацію і спорудження монументальних пам'ятників, присвячених видатним історичним особам і подіям. Так, в Острозі споруджено пам'ятник на честь 400-річчя Острозької друкарні, в Чигирині - на честь Богдана Хмельницького, у Кам'янці - в ознаменування 175-річчя повстання декабристів, у Богуславі — пам'ятник Марусі Богуславці. Тільки на реалізацію програми "Тарас Шевченко" у 1988 р. було витрачено майже 1 млн. крб. На кошти Товариства у першій половині 80-х рр. у Чернігові було відреставровано Борисоглібський і Спасо-Преображенський собори та П'ятницьку церкву⁴⁹. Активісти Товариства брали активну участь у розробці наукових концепцій, зокрема по створенню заповідників і заповідних територій у Трахтемирові, Берестечку, Чигирині, Галичі, Києві, на о.Хортиці.

Одним з напрямків діяльності УТОПШ була розробка конкретних програм по збереженню культурної спадщини з цільовим використанням коштів на їх здійснення. Пріоритетні програми - створення музейно-меморіальних комплексів Києво-Могилянської академії в Києві, історико-меморіального заповідника "Поле Берестецької битви" на Рівненщині, архітектурно-етнографічного комплексу "Запорозька Січ" на Хортиці в Запоріжжі, меморіального комплексу С.Бандери в с.Вел.Угринів Івано-Франківської області, меморіального музею-садиби І.С.Козловського в с.Мар'янівка Васильківського району на Київщині, палацово-паркового комплексу в с.Качанівка Чернігівської обл.⁵⁰

Здійснюються комплексні програми "Часи козацькі" та "Шевченківські місця в Україні", якими передбачено проведення експедицій з метою виявлення нових і впорядкування вже відомих пам'яток і пам'ятних місць, пов'язаних з цими подіями, широке залучення до цієї роботи вчених, письменників, краєзнавців.

Громадські організації, краєзнавці-аматори ініціюють створення різноманітних проектів, проведення експедицій, конференцій на козацьку тематику тощо. За ініціативи журналу "Пам'ятки України" 1989 р. було організовано експедицію "Запорозька Січ: зруйноване й уціліле". У 1990 р. при Українському товаристві охорони пам'яток історії та культури створено постійно діючу експедицію "Часи козацькі", яка протягом 1990-2002 рр. провела дослідження унікальних за архітектурою надмогильних споруд чотирьох великих некрополів чорноморських козаків та їх нащадків у м. Одесі та с.Усатові Біляївського району на Одещині, обстеження всіх восьми запорозьких січей.

Для об'єднання та координації зусиль науковців, зацікавлених у всебічній науковій розробці питань виникнення, генези козацтва в минулому, його ролі в сучасному житті України, в Інституті історії України НАН України 1996 р. було створено Науково-дослідний інститут козацтва. На порядку денному постало питання про виявлення і дослідження пам'яток, увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією козацтва, включення їх до Зводу пам'яток історії та культури України, розробка програми реставрації пам'ятників, спорудження пам'ятних знаків на честь видатних осіб та визначних подій історії козацтва.

Розпочато здійснення наукових програм по вивченню матеріальних пам'яток козацтва. В цьому напрямку цікавими є роботи науково-дослідного центру "Часи козацькі" на чолі з професором Д.Телегіним. На рахунку цієї організації обстеження пам'яток археології козацької доби, проведення десяти науково-практичних конференцій, на яких розглянуто матеріали новітніх археологічних досліджень пам'яток українського козацтва XVI-XVIII ст., кілька десятків підготовлених та виданих збірок статей, монографій - досліджень рухомих і нерухомих козацьких пам'яток⁵¹.

У жовтні 1997 р. було проведено комплексне обстеження пам'яток українського козацтва у Дніпропетровській області, де містилися Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортомлицька січі. На честь Богдана Хмельницького на Хортиці споруджено пам'ятний знак, в Інженерній академії в М.Запоріжжі встановлено горельєф великому гетьману. Напередодні дня українського козацтва, 13 жовтня 1999 р., на хортицькій землі відкрито пам'ятний знак засновнику Хортицької фортеці Дмитру Вишневецькому, частково музеєфіковано бастіон П.Дорошенка в Чигирині⁵².

Важливою пам'яткоохоронною акцією, в якій беруть участь різні громадські організації та об'єднання, є започатковані журналом "Пам'ятки України" програми "Забуті могили", "Фортеці України", "Чорнобильська експедиція по виявленню та врятуванню культурних цінностей Полісся". Їх мета - привернути увагу державних органів та широких кіл громадськості до справи порятунку архітектурних пам'яток, військових поховань, обстеження старовинних кладовищ⁵³.

Розпочатий відомою дослідницею Л.А.Проценко процес вивчення та збереження історичних кладовищ, окремих поховань визначних діячів науки та культури Києва поширився на інші регіони. В Івано-Франківській області обстежені майже всі цвинтарі та місця поховань, описано 2500 окремих поховань видатних діячів краю, виготовлені фотографії надгробків, у Чернігівській області обстежено й описано 37 кладовищ. Цією проблемою опікуються на Одещині - вивчаються історичні кладовища міста, військові поховання, козацькі цвинтарі⁵⁴.

В рамках програми "Некрополі України" організовано Український центр біографічної некрополістики, завданням якого є не тільки видавничі справа, а й створення бази даних з історичних поховань, дослідження їх на різних рівнях - від окремого поховання до вивчення регіону.

Під час проведеної в 1988 р. акції "Забуті могили" були розшукані та впорядковані сотні поховань наших співвітчизників та іноземних воїнів, які загинули в роки Першої світової війни. Влітку 1990 р. у рамках цієї акції була проведена експедиція місцями українських поховань, учасниками якої було виявлено та зафіксовано близько 2000 могил козацької доби, двох світових воєн та визвольних змагань українського народу⁵⁵. Велику науково-дослідницьку діяльність по розшуку воєнних поховань періоду Першої світової війни, виконанню ремонтно-реставраційних робіт на військових цвинтарях проводять випускники історичного факультету Чернівецького університету, члени товариства "Буковинський Чорний Хрест. Догляд воєнних могил". У травні 1993 р. зусиллями Товариства було здійснено значний ком-

плекс реставраційних робіт на інтернаціональному воїнському кладовищі в с.Валя Кузьмин Глибоцького району, де поховані 3785 воїнів німецької, австро-угорської і російської армій⁵⁶. Впорядковано військові поховання, розташовані в селах Новоселицького, Хотинського, Садгирського, Заставнівського, Кіцманського, Глибоцького і Сторожинецького районів»⁷.

Протягом останніх п'яти років члени Товариства за підтримки Чернівецької міської адміністрації відновили зруйнований солдатський цвинтар у м.Чернівці. В 1995 р. на могилах було встановлено 48 кам'яних та 4 металевих хрести православної та католицької конфесій, два пам'ятних знаки у вигляді гранітних кубів з тріщиною, що символізує велику трагедію і великі потрясіння людства в 1914-1918 рр. Членами Товариства впорядковано поховання воїнів різних армій, представників різних національностей і конфесій, які воювали в роки Першої світової війни і загинули на українській землі — єврейське кладовище воїнів австро-угорської армії (вул.Зелена), братська могила мусульман, поховання воїнів російської армії, польських легіонерів (вул.Шевченка) у м.Чернівці, десятки могил у селах семи районів Чернівецької областіTM.

Внаслідок аварії на Чорнобильській атомній електростанції у квітні 1986 р. в зону лиха потрапили найбільш густо заселені українські території, де проходило формування українського етносу, важливі етнодержавні процеси. Економічний, політичний і культурний розвиток Київської Русі репрезентують пам'ятки історії та культури, які увібрали багатотисячолітні традиції місцевого населення, збагаченого впливами сусідів. На території 31 району Волинської, Київської, Житомирської, Рівненської, Чернігівської областей знаходиться 2,5 тис. пам'яток історії, 48-- архітектури і містобудування, 13 - монументального мистецтва¹⁹, 2 тис. пам'яток археології. Та в умовах, коли в першу чергу необхідно було рятувати населення враженого Полісся, доля національної спадщини лишалася поза увагою органів охорони пам'яток усіх рівнів. Першими забили тривогу ентузіасти, фахівці різних профілів. І поступово в колі найважливіших проблем ліквідації наслідків чорнобильської аварії соціального і культурологічного характеру значне місце посіли питання збереження для нащадків пам'яток національної історико-культурної спадщини.

Історико-культурний аспект чорнобильської трагедії став у центрі уваги редакції часопису "Пам'ятки України", за ініціативи якого була проведена перша експедиція в Чорнобильську зону взимку 1989 р. Головним результатом експедиції стали пропозиції щодо порятунку культурної спадщини в зоні. 1 серпня 1990 р. Верховна Рада У країні ухвалила рішення про створення при Держкомітеті з питань Чорнобильської катастрофи спеціалізованої історико-культурної експедиції з метою виявлення, збереження та охорони пам'яток історії, архітектури та культури на відселених територіях⁶⁰.

У травні 1993 р. Верховна Рада України затвердила "Концепцію національної програми ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, соціального захисту громадян на 1993 - 1994 рр. і на період до 2000 року"⁶¹. В рамках реалізації державної програми в 1994 - 1996 рр. були проведені польові дослідження Київського Полісся, зокрема 52 населених пункти Іванківського та Поліського районів Київської області. Протягом 1995 р. археологи обстежили 45 населених пунктів, а в 1997 р. - 77 сіл 17 сілрад Овруцького району Житомирської області⁶². Надзвичайно цінним для вивчення ситуації, що склалася з історико-культурною спадщиною в зоні лиха, є залучення фахових наукових колективів для вивчення проблеми. Протягом 1995 - 2001 рр. були укладені угоди по дослідженню пам'яток історії та культури на забруднених територіях з Міністерством надзвичайних ситуацій Інститутами археології, історії України, народознавства НАН України (м.Львів), результатом чого стала підготовка низки матеріалів і рекомендацій стосовно охорони пам'яток у зоні.

Як свідчать матеріали дослідження, основну масу пам'яток історії ста-

новлять братські могили і одиничні поховання учасників Першої та Другої світових, громадянської воєн та воїнів, які загинули під час війни в Афганістані, пам'ятні знаки на честь загиблих воїнів-земляків. Головним чином ці пам'ятки розташовані в центрі сіл, селищ, районних центрів. Більшість з них виконані з недовготривких матеріалів, які з плином часу руйнуються. На відміну від інших областей у Житомирській на братських могилах воїнів, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни, споруджені обеліски з червоного граніту.

Меншу групу становлять пам'ятні місця боїв, розташування партизанських таборів, штабів тощо: у Житомирській - 40, у Київській - 61, у Чернігівській - 98.

Найменш численна група пам'яток - меморіальні будинки, пов'язані з конкретними історичними подіями або життям і діяльністю видатних осіб. Так, у Новоград-Волинському Житомирської області - це будинки, пов'язані з життям Лесі Українки, у Малині - родинний маєток Маклаїв, який відвідував М.Миклухо-Маклай, школа, де навчалася Герой Радянського Союзу Ніна Сосніпа, в Острі на Чернігівщині зберігся будинок, де жив відомий демограф і статист, член Академії наук України М.Птуха⁶³.

Територія поліських районів, що потрапили в зону чорнобильської катастрофи, представлена широким діапазоном різноманітних категорій археологічних пам'яток. Тут багато старожитностей епохи каменю (палеоліту, мезоліту, неоліту), епохи міді-бронзи, раннього залізного віку, середньовіччя. Це - стоянки, поселення, городища, кургани, могильники тощо. Матеріали їх досліджень сприяють вивченню різних аспектів історичного минулого населення краю. Це питання походження етносу, розселення первісних племен, розвитку матеріальної і духовної культури. До нашого часу дійшли не лише літописні дані, а й збереглися залишки великого Вишгородського городища, городища і кургани в Коростені, Малині Житомирської обл., Чорнобилі Київської обл., Старому Чарторийську Волинської обл.

На забрудненій території збереглися пам'ятки архітектури і мистецтва, що потребують охоронних заходів. Безпосередньо в 30-км зоні знаходиться Вознесеєвська церква (1760 р.), розташована в центрі с.Товстий Ліс Чорнобильського району. В інтер'єрі церкви зберігся живопис XIX ст.⁶⁴ Більшість пам'яток архітектури і містобудування на території областей, що увійшли до Чорнобильської зони, це сакральні споруди XVII - XIX ст. Деякі з них являють собою рідкісні типи дерев'яних церков, що були характерні для півночі Волині, залишки замків. У м.Козелець Чернігівської області знаходиться будинок полкової канцелярії — єдиний зразок адміністративної споруди в традиціях українського бароко.

Безперечно, розташування пам'яток у вражених радіаційним забрудненням районах ускладнює їх облік, а особливо виявлення й дослідження. Проте не можна допустити їх неповоротної втрати, вони мають бути введені до наукового обігу. Отже, необхідне фронтальне дообстеження історичної спадщини цих регіонів на предмет виявлення нових пам'яток, їх фотофіксація, облік, створення реєстрів. Візуальному обстеженню пам'яток повинна передувати значна дослідницька робота по вивченню архівних та літературних джерел, до якої бажано залучити красспавців-аматорів, науковців.

Важливу роль в охороні і збереженні історико-культурної спадщини України відіграє підготовка енциклопедичного видання - "Зводу пам'яток історії та культури України", який зафіксує всі нерухомі пам'ятки археології, історії, архітектури і містобудування, монументального мистецтва. В ході підготовки томів Зводу, яких заплановано 28, проводиться велика пошукова, дослідницька, науково-методична робота, зокрема по визначенню критеріїв добору і оцінювання пам'яток, серед яких варто виокремити критерії історичної, художньо-естетичної (відповідно до видів). Важливе значення для добору всіх

видів нерухомих пам'яток має критерій їх наукової цінності, який акцентує увагу на автентичності історико-культурних об'єктів. У числі основних критеріїв добору пам'яток до цього унікального видання має бути їх значення для розкриття вирішальних етапів історичного, соціально-економічного та культурного розвитку України, процесу її становлення як незалежної держави.

Значна увага приділяється недостатньо вивченим пам'яткам дорадянської доби, пов'язаним з національно-визвольними змаганнями українського народу, його боротьбою за незалежність і творення своєї державності. Зростання інтересу до національної історії і, зокрема, до витоків української державності зумовлює актуальність досліджень по виявленню пам'яток, пов'язаних з процесом виникнення національно-державних утворень, життям і діяльністю несправедливо забутих державних і громадських діячів.

Великої уваги потребує дослідження радянського періоду, підходи до вивчення якого зазнають найбільших концептуальних змін. Вимагають переосмислення події тоталітарної доби. Саме на той час припадають масові політичні репресії, голодомори в Україні. Пам'ять про трагічно загиблих вимагає особливої уваги і вшанування.

Значна корекція внесена в концептуальні підходи щодо дослідження пам'яток Другої світової війни та її складової - Великої Вітчизняної війни, які становлять найчисленнішу групу в томах Зводу. Велика увага приділяється початковому, найтрагічнішому періоду війни, воїнським підрозділам, які й у ворожому оточенні продовжували чинити опір, виявленню місць розташування концтаборів, де перебували десятки тисяч радянських військовополонених і мирних громадян різних національностей. Не залишаються поза увагою дослідників пам'ятки і пам'ятні місця, пов'язані з діяльністю ОУН - УПА, що прагнула виступити третьою силою у війні і боролася за створення соборної незалежної Української держави.

В результаті напруженої праці редколегії і авторського колективу 1999 р. вийшла 1 частина 1-ї книги тому "Київ", яка містить близько 700 статей, понад 1300 чорно-білих і кольорових ілюстрацій, 15 карт. Завершується робота над другою частиною 1-ї книги вищезазначеного тому. Багато зроблено по підготовці томів по Чернігівській області і м.Севастополь.

Робота по підготовці Зводу значно активізувалася після підписання в грудні 2000 р. Указу Президента України "Про забезпечення підготовки і випуску енциклопедичного видання "Звід пам'яток історії та культури України", закону України «Про охорону культурної спадщини»⁶⁵. Підготовка "Зводу пам'яток історії та культури України", "Державного реєстру національного культурного надбання (пам'ятки історії, монументального мистецтва та археології) українського народу" має зафіксувати, зберегти, повернути до охорони національного історико-культурного надбання увагу державних структур, громадських організацій, широкого загалу.

Однак міжвідомчість, відсутність координації між державними і громадськими організаціями заважають плідній діяльності на пам'ятко-охоронній ниві. В Україні, як і в більшості країн світу, не існує єдиного центрального незалежного органу охорони пам'яток, у підпорядкуванні якого знаходилися б усі види нерухомих пам'яток. Організаційна роз'єднаність державних установ впливає на стан і якість збереження пам'яток. Справа обліку, охорони, реставрації пам'яток архітектури і містобудування покладена на Державний комітет будівництва, архітектури та житлової політики; пам'яток історії, археології та монументального мистецтва — на Міністерство культури і мистецтв України, цими питаннями опікуються академічні, відомчі інститути. На місцях цю роботу здійснюють виконавчі комітети місцевих рад.

Поряд з державними органами активно діють громадські організації - Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, Український фонд культури, Всеукраїнська спілка краєзнавців, Українське історико-

просвітницьке товариство "Меморіал", Українська асоціація захисту історичного середовища та ін. Однією з важливих проблем збереження пам'яток є вдосконалення структури управління в цій галузі. Тривалий час порушується питання про створення спеціального органу - Національної служби по охороні історико-культурної спадщини при Кабінеті Міністрів України, наділеного широкими повноваженнями, потужною науковою і матеріальною базою, з відповідними підрозділами на місцях. У 2002 р. зроблені перші кроки по створенню єдиного органу з охорони культурної спадщини на базі Міністерства культури і мистецтв України - Державної служби охорони культурної спадщини. При цьому необхідно передбачити в державному бюджеті відповідні кошти на охорону і збереження пам'яток. Сучасний підхід до збереження й використання культурних цінностей неможливий без організаційних і структурних змін, без удосконалення системи державного управління пам'яткоохоронною справою.

Оптимальна схема збереження пам'яток історії та культури не лише у створенні єдиної державної системи охорони, а й у поєднанні її з недержавними громадськими організаціями, які виконували б роль контролера, наглядача й інформували суспільство про всі наявні негаразди, прорахунки, помилки державних органів у цій справі.

Іншою суттєвою проблемою сучасної пам'яткоохоронної справи довгий час залишається законодавче врегулювання пам'яткоохоронної сфери. Прийнятий Верховною Радою УРСР 13 липня 1978 р. Закон "Про охорону і використання пам'яток історії та культури" значною мірою дублював відповідний союзний закон. Він повністю відповідав тогочасним ідеологічним концепціям, акцентував увагу на побудові соціалізму і комунізму, залишаючи практично в забутті пам'ятки старовини¹⁶. З прийняттям 8 червня 2000 р. Закону України "Про охорону культурної спадщини" усунено колізії в культурологічній сфері, понятійний апарат узгоджено з міжнародними стандартами. Згідно із Законом, до культурної спадщини належать лише нерухомі пам'ятки, охорона і збереження рухомих пам'яток (писемних і речових) регулюються відповідно законодавством про музейну та архівну справу.

У новому Законі закладено принципові положення щодо статусу пам'яток у сучасному суспільстві, визначено процедуру їх державної реєстрації шляхом внесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток, зазначено особливості здійснення права власності на них. Принципово новим у пам'яткоохоронному законодавстві є визначення джерел фінансування охорони культурної спадщини, розділ про захист традиційного характеру її середовища та об'єктів, положення стосовно проблем приватизації, оціночної вартості пам'яток, встановлення відповідальності за їх руйнацію, звільнення від оподаткування благодійних внесків, направлених на збереження історико-культурної спадщини¹⁷. Прийняття Закону "Про охорону культурної спадщини", викликане необхідністю узгодження пам'яткознавчих понять, внутрішнього законодавства з міжнародними стандартами, дає можливість Україні увійти у світове співтовариство, вирішити ряд питань, пов'язаних з охороною і збереженням пам'яток, поверненням та реституцією культурних цінностей в Україну.

В сучасних умовах важливим фактором збереження пам'яток є відповідне фінансування на їх охорону. Відсутність державного фінансування призвела до згорання реставраційних робіт на пам'ятках архітектури і містобудування, проведення охоронних археологічних досліджень, що в свою чергу веде до ліквідації реставраційних осередків, наукових пам'яткоохоронних установ. Україна втрачає авторитет держави, яка має визнану в світі школу наукової реставрації. Внаслідок комерціалізації і розпорошення втрачається ремонтно-реставраційна база, науковий рівень авторитетного Інституту "Укрпроектреставрація". Так, реставраційні майстерні при Музеї народ-

ної архітектури та побуту України займаються в основному будівництвом різних приватних споруд, а безцінні шедеври народного дерев'яного зодчества музею буквально на очах руйнуються. З 1994 р. держава не виділяла кошти на їх реставрацію, і лише у 2000 р., після прийняття Закону, ситуація змінилася на краще⁶⁸.

Питання охорони культурної спадщини України є надзвичайно актуальним на сьогодні. Загрозлива ситуація останнім часом складається з пам'ятками археології, що пов'язано з активізацією процесу роздержавлення і приватизації земельного фонду України. Відомо, що землі історико-культурного призначення, до яких належать і території пам'яток археології, не можуть передаватися в колективну та приватну власність, на них забороняється будь-яка діяльність. Але при видачі державних актів на право приватної власності на землях колишніх КСП, при виготовленні проектної документації на роздержавлення земель не враховуються і не вилучаються із землекористування території пам'яток археології. Це призводить до втрати безцінних скарбів не тільки українського народу, а й усього людства. Останнім часом зростає загроза археологічним пам'яткам з боку скарбощукачів, так званих "чорних археологів", які варварськи нищать унікальні пам'ятки. За неповними даними, на державному обліку та під охороною держави перебуває близько 60 тис. пам'яток археології, і тільки 425 включено до Державного реєстру національного культурного надбання України⁶⁹.

В умовах комерціалізації останнім часом відбувається тотальний наступ на історичні центри міст. Особливу тривогу викликає ситуація у Києві, силует якого формувався тисячоліттями. Заручниками сучасного будівництва стали пам'ятки архітектури та історії по вул.Володимирській, 17, де знаходилась редакція "Киевской старины", жив диригент і композитор О.Кошиць; Ірининській, 8, де зупинявся Т.Г.Шевченко; Золотоворітській, 13, де мешкав архітектор О.Беретті. Така ж доля спіткала будинок 1815 р. на Боричевому Тоці, 29 (арх. А.Меленський); будинок 1818 р. на Андріївському узвозі, б⁷⁰. Значних зусиль коштувало громадськості не допустити будівництво готелю "Хілтон" па дніпрових схилах, висотного готелю "Інтерконтиненталь" на Софійській площі, не дозволити відбудовувати Десятинну церкву, фундаменти якої є автентичною пам'яткою княжої доби. Під загрозою реконструкції бульвар Шевченка і Труханів острів. Особлива небезпека для пам'яток архітектури та історії криється в надбудові мансард. Внаслідок таких втручань до невідомості змінюється архітектурний образ на догоду замовнику і сучасним технологіям, спотворюється архітектурний стиль споруди, первісний задум автора. Переживши навали іноземних орд, руйнації й пограбування в часи лихоліть, місто з тисячолітньою історією, яке внесене ЮНЕСКО ООН до Ліги двадцяти не лише найдревніших, а й найкрасивіших міст світу, може втратити свій неповторний вигляд, свою гармонійність у співіснуванні стародавнього і вічно молодого⁷¹.

У Чернігові наступ на історичний центр ведеться шляхом забудови вулиць Кирпоноса, Воровського, Куйбишева на місці існуючих історичних та архітектурних комплексів. У Львові бізнесові структури, взявши в оренду оборонно-фортифікаційний комплекс "Цитадель", де знайдені залишки язичницьких жертвників, знаходиться пам'ятний знак на місці перебування військ Б.Хмельницького, нещадно експлуатують історичну місцевість, порушуючи природно-історичний ландшафт⁷².

Громадські організації Львова вимагають позбавити АТ "Концерн-Електрон" права власності на комплекс "Цитадель" і передати його в муніципальну власність, щоб створити в центрі міста історико-культурне кільце, до якого входили б Національний музей, Наукова бібліотека НАН України, Картинна галерея, Палац мистецтв, Палац Потоцьких, Музей книгодрукування та інші пам'ятки. Шанувальники старовини, громадські організації стають на захист культурної спадщини, відчуваючи свою відповідальність перед на-

ступнями поколіннями за її збереження і вважають своїм обов'язком передати їм надбання людства в усім багатстві їхньої автентичності. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури виступило з ініціативою розробки й затвердження планів регенерації історичних центрів міст. В Одесі, Кам'янці-Подільському, Жовкві, Чернівцях уже розроблені й застосовуються спеціальні правила забудови й реставрації історичних та заповідних районів⁷¹. Для Києва такий проект виконала архітектурна майстерня Л.Скорик. Його схвалила міська адміністрація, але поки що він залишається лише проектом⁷¹.

Значна кількість пам'яток руйнується від неблаганного часу, природної стихії, багато з них перебувають у катастрофічному стані, оскільки на їх охорону і проведення ремонтних робіт не виділяються кошти. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури започаткувало "Червону книгу пам'яток", до якої занесені більшість замків Тернопільщини, Георгієвська церква у Седневі, будинок І.Рашевського у Чернігові, пам'ятка садово-паркової архітектури "Шарівка" на Харківщині, будинок анатомічного театру (Музей медицини) у Києві і ще близько 100 унікальних пам'яток, що знаходяться під загрозою швидкої руйнації⁷⁵.

З проблемами охорони і збереження тісно пов'язана справа відновлення втрачених пам'яток, без яких важко уявити історико-культурний потенціал країни. Біля витоків відновлювальних робіт - Фонд відтворення видатних пам'яток історії ко-архітектурної спадщини ім. О.Гончара, створений за Указом Президента України від 12 червня 1996 р. Зусиллями Фонду визначено масштабну програму по відтворенню 56 пам'яток X-XIX ст. практично в усіх регіонах України. У Києві поряд з Михайлівським Золотоверхим собором і Успенським Києво-Печерської лаври було передбачено відтворити Богоявленський собор Братського монастиря, будинок Київського магістрату, у Севастополі - собор св.Володимира на території Херсонеса, у Полтаві - Успенський собор, у Кременчуці - також Успенський собор, у Кам'янці-Подільському провести забудову Ринкової площі Старого міста, у Львові відновленню підлягає синагога "Золота роза", у Феодосії - мечеть Селіма⁷⁶. Реалізовано програму, передбачену Указом Президента України і постановою Кабінету Міністрів № 567 від 9 червня 1997 р. "Про заходи щодо підготовки та відзначення в Україні 2000-ліття Різдва Христового": відбудовано Михайлівський Золотоверхий собор, церкву Богородиці Пирогощі, Свято-Успенський собор Києво-Печерської лаври у м.Києві, успішно відреставровано на кінець 2001 р. Володимирський собор у М.Севастополі⁷⁷.

Як показує досвід, до проблеми відтворення визначних пам'яток треба підходити дуже виважено, обережно, залишаючи осторонь суб'єктивні моменти і виходячи виключно з історико-культурної доцільності, без кон'юнктури чи заповідання шкоди збереженим автентичним руїнам. Масова кампанія не може і не повинна замінити ремонт і реставрацію існуючих автентичних пам'яток, оскільки автентичність є основним критерієм їх поцінування. Разом з тим реконструкція об'єктів культурної спадщини, втрачених внаслідок природних катаклізмів, воєнного лихоліття, недбалості людської діяльності, можлива за ряду умов. Так, у Ризькій хартії 2000 р. "Про автентичність та історичну реконструкцію культурної спадщини" наголошується, що пам'ятка має становити надзвичайну художню цінність для історії та культури певного регіону; повинні існувати наявні обміри і відповідна документація. Реконструкція не повинна спотворювати містобудівне й ландшафтне середовище, завдавати шкоди наявній історичній забудові. "Потреба у реконструкції, - підкреслюється у Хартії, - має визначатися шляхом відкритих і вичерпних консультацій між причетними до справи державними й місцевими уповноваженими органами та громадськістю"⁷⁸. Доцільним, на нашу думку, є проведення референдумів, широке обговорення в засобах масової інфор-

мації питань, що стосуються реконструкції пам'яток, будівництва в історичних центрах, поблизу національних святинь.

Дедалі більшого значення набуває визначення та збереження охоронної зони, що безпосередньо межує з пам'яткою і становить з нею єдине ціле. В межах цієї зони заборонено будь-яке будівництво, не пов'язане з відбудовою і реставрацією пам'ятки⁷⁹. Предметом охорони має бути не просто споруда, яка є історичною цінністю, а пам'ятки в єдності з відповідним антропогенним або природним середовищем. Для збереження пам'яток у комплексно-просторовому середовищі необхідно розробити засади і встановити систему охоронних зон: зона охорони пам'ятки, зона ландшафту, зона регулювання забудови, заповідної території⁸⁰.

Значного розповсюдження набуває створення заповідників як місць комплексного збереження цінних пам'яток. Вони включають історичні комплекси, ансамблі, що становлять наукову, історичну, мистецьку цінність і охороняються державою та вилучаються з усіх видів господарського використання. В Україні налічується 47 історико-культурних заповідників, у тому числі 7 національних, 10 історико-архітектурних, 2 історико-археологічних, 2 історико-меморіальних, 17 історико-культурних, 1 палацово-церковний, 8 музеїв-заповідників⁸¹.

Комплексним видом збереження є визначення історичних поселень (міст і сіл), які мають сконцентровану групу видатних пам'яток. Крім Києва, такими є, перш за все, Львів, Чернігів, Кам'янець-Подільський. Загальновідомі історичні села: Качанівка й Густиня на Чернігівщині, Великі Сорочинці на Полтавщині, Підгірці на Львівщині, Зимне на Волині та ін. Загальний фонд історичних будівель і споруд у містах і селах України перевищує 70 тис. об'єктів⁸². У сучасних умовах цивілізація веде до появи міських конгломератів, де вкрай непросто знайти оптимальне співвідношення між сучасним розвитком міста та його історичною частиною. Історичні міста мають свою індивідуальність, і необхідно зберігати не лише окремі будівлі, а й цю індивідуальність та своєрідність. І якщо серед історичної забудови з'являються нові споруди, то вони повинні не порушувати її цілісності, а гармонійно вписуватися у докілья і зберігати своєрідний образ міста⁸³.

Важливою проблемою для вирішення пам'яткоохоронних заходів є фінансування. В цьому контексті доцільним є вивчення досвіду зарубіжних країн з розвинутою економікою. Створення благодійницьких фондів, залучення недержавних інституцій, які опікуються пам'ятками, розвиток інфраструктури туризму, налагодження туристичного сервісу, використання культурної спадщини, яка вважається частиною культурно-соціальних ресурсів - усе це має значний економічний потенціал. Включення до туристичної індустрії багатой національної культурної спадщини, розробка маршрутів з відвідуванням історико-культурних об'єктів, заповідників, ознайомлення з історією країни та її культурними цінностями дасть можливість певною мірою вилучити кошти і на охорону пам'яток.

Пам'ятки ж, особливо археологічні, як матеріальні виразники історії України, становлять поки що дуже слабкий задіяний туристичний ресурс держави. Однак як специфічний, своєрідний тип пам'яток вони можуть стати об'єктом міжнародного туризму. З проблемами використання їх у туристичній діяльності щільно пов'язані актуальні питання консервації, музеєфікації відкритих археологічних об'єктів, створення археопарків, археодромів, що дуже популярні у світі і відсутні в Україні⁸⁴. Прикладом унікального археологічного музею є "Добранічівська стоянка" - філіал Яготинського історичного музею ім. Т.Г.Шевченка, створений 1978 р. на місці пізньопалеолітичного поселення мадленського часу⁸⁵.

Цікавість вітчизняних і зарубіжних туристів викличуть маршрути по давньоруських містах, гетьманських столицях, козацькими й чумацькими

шляхами, а також такі, як "Україна в мережі транснаціональних Великих шовкових шляхів", "Монастирські комплекси Середнього Придніпров'я", "Перлини садово-паркового мистецтва", "По шевченківських місцях", "Літературна Україна" тощо⁸⁶. Здійснення цих проектів могло б дати значні кошти на збереження пам'яток як об'єктів туристичного показу, їх використання на умовах довгострокової оренди. Не лише інформація про визначні пам'ятки історії та культури може сприяти розвитку туризму. Певну допомогу у вирішенні питань фінансування на реставрацію і збереження пам'яток історії та культури можна отримати від продуманої екскурсійно-туристичної роботи. Розробка теоретичних та методичних засад, вирішення цих завдань із залученням фахівців, представників громадських організацій допоможе створити нові туристичні осередки, розробити тематичні маршрути, які представляють багату історико-культурну спадщину України.

Слід зазначити, що в цілому культурна спадщина, яка відіграє важливу роль у духовному відродженні України, переживає не кращі часи. З одного боку, прийнято Закон України "Про охорону культурної спадщини", складаються реєстри пам'яток, готується "Звід пам'яток історії та культури України", йде інтенсивна реставрація та відтворення пам'яток. З іншого, - руйнуються, занепадають не лише об'єкти місцевого значення, а й національного і світового рівня, втрачається неповторний унікальний вигляд історичних центрів. Для вирішення проблем у пам'яткоохоронній сфері необхідно об'єднати зусилля державних органів, громадських організацій, широкого загалу, щоб не перетворити суспільство, особливо молодь, у безпам'ятний назовп, який не матиме морально-етичних норм.

Необхідно не лише збільшити пряме фінансування охорони пам'яток, а й відповідно змінити податкове законодавство, запровадити пільговий статус для благодійництва. Охорона і збереження культурної спадщини потребує прийняття нормативних правових актів по швидкому впровадженню Закону України "Про охорону культурної спадщини", створення єдиного державного органу з широкими повноваженнями в центрі і по місцях, а також наглядових рад з представників громадськості за їх діяльністю. Історико-культурна спадщина потребує введення єдиної розгалуженої системи охорони, яка буде в змозі здійснювати зважену політику щодо збереження історичних пам'яток - панюго національного надбання.

⁴⁴ Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР // Збірник методичних матеріалів в шести частинах. - Ч.3. - К., 1989. - С.34, 40-41.

⁴⁵ Історико-культурна спадщина України. - К., 1998. - С.37.

⁴⁶ ЦДАВО України. - Ф.4761, оп.1, спр. 156, арк. 21; Державний архів Запорізької області. - Ф.Р.2654, оп.1, спр. 456, арк. 1-7.

⁴⁷ Історико-культурна спадщина України. - К., 1998. - С.42.

⁴⁸ Тронько П.Т. Назв, праця. - С. 111.

⁴⁹ Там само. - С.114 - 116.

⁵⁰ Інформація про діяльність обласних організацій Товариства у 1996 - 2000 рр. (до VIII з'їзду УТОПІК) // Вісник УТОПІК. - 2001. - № 1. - С.100, 102.

⁵¹ Титова О.М. Деякі актуальні проблеми збереження історико-культурної спадщини України // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). - Вип. 17. - Київ - Донецьк 2001. - С.145-146.

⁵² Толочко П. Звітна доповідь VIII з'їзду Товариства // Вісник УТОПІК. - 2001. - № 2. - С.12.

⁵³ Вісник УТОПІК. - 1993. - № 1. - С.4, 7.

⁵⁴ Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. - К., 1987. - Підрахунки авторів.

⁵⁵ Кривенко О. Мертві не ворогують // Пам'ятки України. - 1990. - № 2. - С.36.

⁵⁶ Осачук С, Масан О. Військові некрополі Північної Буковини періоду Першої світової війни як об'єкт краєзнавства // Тези доповідей і повідомлень. - Київ - Кам'янець-Подільський, 1991. - С.433.

⁵⁷ Запововський В., Осачук С. Слідами забутої війни 1914 - 1918 рр. у Буковині (військово-історичний нарис: воєнні могили Першої світової війни в Північній Буковині). Догляд за воєнними могилами. - Чернівці, 1998. - С.32.

⁵⁸ Там само. - С.24 - 25; 27 - 28.

⁵⁹ Неживий О. Чорнобильська експедиція // Пам'ятки України. - 1990. - № 1. - С.47.

⁶⁰ Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії. - К., 1997. - С.309.

- ⁶¹ Павлюк С, Глушко М. Передмова// Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження. - Вип. 1: Київське Полісся. - Львів, 1994. - С.4-5.
- ⁶² Горбик В.О. Сучасний стан підготовки багатотомного Зводу пам'яток історії та культури України//Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). - Вип. 17. - Київ - Донецьк, 2001. - С.299 - 300.
- ⁶³ Іванченко О. Дорогами Маклая. - К., 1987.- С.129; Репресоване краєзнавство: 20 - 30-ті роки. - К., 1995. - С.113.
- ⁶⁴ Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Иллюстрированный справочник-каталог. В 4-х т. - Т.1. - К., 1983. - С.148; Тарас Я. Сакральне будівництво // Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження. - Вип. 1: Київське Полісся. - Львів, 1994. - С.114-122.
- ⁶⁵ Звід законів Української РСР. - Т.3. - К., 1986. - С.649.
- ⁶⁶ Закон України "Про охорону культурної спадщини" // Вісник УТОПІК. - Спеціальний випуск. - К., 2000.
- ⁶⁷ Титова О.М. Назв, праця. - С.147.
- ⁶⁸ Там само. - С.148.
- ⁶⁹ Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки історії, монументального мистецтва та археології) // Пам'ятки України. Спецвипуск. - 2000. - № 2. - С.29-45.
- ⁷⁰ Білокінь С Київ, якого не стало // Пам'ятки України. Історія та культура. - 2001. - № 1-2. - С.75.
- ⁷¹ Коваленко Г. Охорона культурної спадщини//Вісник УТОПІК. - 2001. - № 1. - С.22.
- ⁷² Культура і життя. - 1997. - 1 жовтня.
- ⁷³ Бевз М. Львів - у Списку всесвітньої культурної спадщини//Пам'ятки України. Історія та культура. - 2001. - № 1 - 2. - С.4.
- ⁷⁴ Толочко П. Звітна доповідь VIII з'їзду Товариства//Вісник УТОПІК- 2001. - № 2. - С.13.
- ⁷⁵ Карнабід А. Що полишимо нащадкам // Вісник УТОПІК. - 1999. - № 2. - С.17 - 18.
- ⁷⁶ Тронько П.Т. Назв, праця. - С.133 - 134.
- ⁷⁷ Кроценко Л., Осадчий Є. Володимирський собор у Херсонесі - пам'ятник над колицю християнства в Україні-Русі // Пам'ятки України. Історія та культура. - 2001. - № 4. - С.43.
- ⁷⁸ Ризька Хартія "Про автентичність та історичну реконструкцію культурної спадщини" // Пам'ятки України. Історія та культура. - 2001. - № 4. - С.75.
- ⁷⁹ Ігнаткин И.А. Охрана памятников истории и культуры. - М., 1990. - С.107, 112.
- ⁸⁰ Прибега Л.В. Кам'яне зодчество України. Охорона та реставрація. - К., 1993. - С.30.
- ⁸¹ Вечерський В. Заповідники України // Пам'ятки України: історія і культура. - 1997. - № 2. - С.30 - 34.
- ⁸² Пам'ятки України. Історія і культура. - 1995. - № 1. - С.70; 1997. - № 1. - С.7.
- ⁸³ Лихачев Д. Память// Наше наследие. - 1988. - № 1. - С.2.
- ⁸⁴ Титова О., Кепін Д. Принципи організації "археопарків"//Вісник УТОПІК.- 2000. - № 1. - С.55-64.
- ⁸⁵ Кепін Д. Музей мисливців на мамутів // Вісник УТОПІК. - 2001. - № 2. - С.89. ⁸⁶ Національна система туристсько-екскурсійних маршрутів "Намісто Славутича". - К., 1997. -С.207- 260.

Резюме

У статті розглядається широке коло питань, пов'язаних з вивченням нерухомих пам'яток історії та культури в контексті дослідження культурної спадщини України протягом тривалого періоду - від Київської Русі до сьогодення.

The wide circle of questions, related to the study of the real estate historical and cultural monuments, is being reviewed in the context of researching the cultural inheritance of Ukraine in the long-lasting period - from Kyivan Rus' to nowadays.